

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА „НОВА И СЪВРЕМЕННА ИСТОРИЯ“

Стефан Петров Петров

**РУСКАТА ИМПЕРИЯ И АНТИВОЕННИТЕ ДВИЖЕНИЯ В
ГОДИНИТЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ по
професионално направление 2.2. История и археология (Нова и най-нова обща
история – История на Русия)

Научен ръководител:

Доц. д-р Александър Сивилов

София
2022 г.

СЪДЪРЖАНИЕ:

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	3
1. АКТУАЛНОСТ НА ТЕМАТА	4
2. ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	4
3. ЦЕЛИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	5
4. ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.....	6
5. СТРУКТУРА, МЕТОДОЛОГИЯ И ХРОНОЛОГИЧНИ РАМКИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	7
6. ИЗВОРИ И ДОКУМЕНТИ	8
II. ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД.....	13
III. ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	22
IV. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА.....	23

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Първата световна война е епохално събитие, което сериозно променя живота и начина на мислене на хората по целия свят. Милиони са изпратени по фронтовете, още повече са подложени на лишения и икономически трудности. Това предизвиква ответна реакция сред населението във воюващите страни, включително и в Русия.

За империята на Романови войната идва по-малко от 10 години след унижителното поражение в Руско-японската война (1904-1905 г.). Някои виждат това като възможност за реванш на международната сцена и отстояване на статута на велика сила за Руската империя. Други обаче се опасяват, че новият голям въоръжен конфликт ще доведе нови беди на страната и народа. В началото изглежда сякаш първата група има траен превес. Прекратена е стачната вълна, започнала месеци по-рано, опозиционни и дори революционни лидери се обявяват в подкрепа на правителството до победата над външния враг, патриотични демонстрации се провеждат в големите градове на Русия. Това състояние обаче се оказва твърде мимолетно.

Първите военни неуспехи започват да предизвикват недоволство. В градовете расте инфлацията, основни стоки липсват. Наслагваните с десетилетия проблеми отново изплуват на хоризонта и се проявяват с нова сила. Потисканите национални малцинства надигат глава, стачното движение се активизира, нерешеният селски въпрос събужда ново недоволство. Антивоенно настроените елементи от крайната левица, след първоначалния шок от започването на войната, правят опити да се върнат на политическата сцена и да поставят своите искания.

Остарялата политическа система вече не отговаря на потребностите на времето. Едноличната власт на царя, частично ограничена след революцията от 1905 г., е нещо, което в повечето европейски страни вече се е превърнало в история.

Оказва се, че на фронта Русия изостава от своите противници във военно отношение. Войниците на царя нямат достатъчно патрони, снаряди, пушки и артилерия. Това обикновено рефлектира в наличието на по-голям брой жертви от личния състав.

Недоволството постепенно нараства и се стига до избухването на Февруарската революция, която слага край на съществуването на династията на Романови и на монархията в Русия, а основен фактор за това са антивоенните движения, развили се по време на Първата световна война.

1. Актуалност на темата

Избухването на Първата световна война слага край на редица утопии за това, че в началото на ХХ век разгарянето на голяма война в Европа е невъзможно, поради културната близост на народите и материалното благоденствие (*„единният златен стандарт на валутите и възможностите за свободно пътуване създават уникална атмосфера на сигурност и комфорт, осветен от изящния стил „либърти“¹*), развитието на човешката цивилизация или поради наличието на твърде мощни оръжия. За много съвременници на тези събития войната е отживелица, анахронизъм, „завръщане към примитива“ или „атавистично избухване“². Някои мислители пък твърдят, че *„периодичното кръвопускане е пречистващо – наивна теза, разбита на пух и прах от Първата световна война“³*. В началото на ХХ век се издават книги и дори се провеждат кръжоци, на които се твърди, че войната е безсмислена, тъй като при тогавашната финансова и икономическа взаимозависимост на нациите победителят би пострадал колкото и победения, поради което въоръжените конфликти между държавите вече не са доходоносни и никоя нация не е толкова глупава, че да ги започне⁴. *„Ако през 1913 г. някой сериозно би предсказал макар и малка част от това, което впоследствие се случи по-късно в действителност, биха го посочили като луд“⁵*.

Така в края на ХХ век Франсис Фукуяма бърза да обяви „края на историята“ с победа на либералната демокрация и вечен мир, който по-късно сам отменя. Само 30 години след излизането на книгата на японския социолог, въпросът за мира и войната е сред най-актуалните. Наличието на нови форми и оръжия по никакъв начин не отменя възможността от тяхното използване по същия начин и със същата всеобхватност, както през 1914 г.

В момента на защита на дисертационния труд въпросите за Русия, войната и антивоенното движение трудно би могла да бъде по-актуална. Изследването на темата за антивоенните движения в Руската империя в годините на Първата световна война би могло да допринесе за изясняване на събитията в посочения период, но и за изваждане на определени исторически поуки за съвремието. С уточнението, че прекаляването с историческите паралели и неотчитането на спецификите на всяка конкретна ситуация

¹ Гаврилов, Б. Предговор. // Голямата война. 1914-1918. София, 2009, с. 7.

² Стивънсън, Д. 1914-1918 Историята Първата световна война. Рива, 2008, с. 13.

³ Кисинджър, Х. Дипломатията. Книгоиздателска къща Труд, 1997, с. 144.

⁴ Тъкман, Б. Оръдия през август. Изток-Запад, София, 2019, с. 31-32.

⁵ Сорокин, П. Социална и културна динамика. Санкт-Петербург, 2000, с. 12.

също биха могли да допринесат до изкривяване на анализа на въпросните събития и отклоняване от търсенето на обективната истина.

2. Обект и предмет на изследването

Обект на изследването са развиващите се в Руската империя антивоенни движения в различните им проявления. Това обхваща левите партии и организации, заявили интернационалистически или пацифистки позиции в определен момент, динамиката на работническото и селското движение, развитието на антисистемни и антимилиитаристки настроения в армията.

Предмет на дисертационния труд е поведението на властта в годините на Първата световна война и слабостите в организацията на военния, политическия и икономическия живот, като предпоставки за развитието на антивоенното движение в Русия.

3. Цели на изследването

Целите на дисертационния труд са провеждането на историческо изследване за развитието на антивоенните движения в Руската империя и влиянието им върху обществото в периода на Първата световна война. Всяко едно от тях притежава свой път на развитие. Условно биха могли да бъдат разделени на организирани и идеологически обосновани, от една страна, и на стихийни и неорганизирани, от друга. Те се намират във взаимовръзка и си влияят по време на изследвания период.

Допълнителна цел на дисертацията е изследването на значението на антивоенните движения за разпадането на Руската империя и края на династията на Романови. Избухването на Първата световна война създава нов дневен ред в държавата. Обществото се разделя на привърженици и противници на участието на Русия в големия въоръжен конфликт. Промяната на съотношението на силите в полза на втората група по време на годините на войната довежда до край на монархията в страната.

Сред целите на дисертационния труд е и проследяването на динамиката на развитието на антивоенните организации в условията на Първата световна война. Поради факта, че тяхната дейност не се разгръща с еднаква сила и интензитет през целия

изследван период, се появява и необходимостта да се разгледат факторите, които оказват влияние.

Особеностите на политическата система в Руската империя и тяхното пряко или косвено влияние върху настроението на масите неимоверно води и до другата основна цел на настоящото изследване, а именно оценяване на значението на действията на властта за развитието на антивоенните движения в посочения период. Поведението на основните фигури в държавата би могло да даде своя принос за развитието на националното единство пред лицето на войната и на общия враг или за упадъка на духа и мотивацията за саможертва в името на родината.

4. Задачи на изследването

За да бъдат осъществени така заложените цели на изследването, дисертационният труд си поставя за основна задача наблюдението и съставянето на задълбочен анализ върху обективните фактори, които довеждат до възникването и развитието на антивоенното движение в Руската империя в годините на Първата световна война. Участието в световен конфликт с най-развитите държави в света изисква огромно напрежение на силите и съревнование във всяко отношение със силите на противника. Съществуващите по това време в Руската империя редица слабости в областта на военното дело, икономиката и политическата система се превръщат в условия за развитието на антивоенното движение в страната. В много отношения Русия изостава от своите противници във войната, което води до упадък на морала и бойния дух.

Друга задача на настоящото изследване се явява разглеждането на позициите и дейността на основните леви и антисистемни партии и движения, както и тяхното значение за развитието на антивоенните движения в държавата. В Русия съществуват редица политически организации, обявили се за интернационалисти и противници на войните в предвоенния период. В текста ще бъде внимателно проследено до каква степен те остават верни на тези си принципи в годините на Първата световна война, както и доколко успяват да повлияят на обществените настроения.

Освен дейността на левите интернационалистически и пацифистки организации, в Русия се развиват и спонтанно възникнали движения, насочени против участието на страната във войната. Те намират различни проявления, като стачна активност, селски движения, дезертърство в разнообразни форми, побратимявания на фронта и дори в

открити бунтове на фронта и тила. За по-голяма детайлност на изследването, в настоящият текст разглеждането на тази спонтанно възникнала съпротива против войната, както и изясняване на причините за нейното възникване са поставени като допълнителна задача.

5. Структура, методология и хронологични рамки на изследването

Дисертационният труд се състои от три основни части – увод, изложение от три глави, заключение и библиография. В увода са обособени темата на изследването, целите, задачите и хронологическите рамки на дисертацията. Обърнато е внимание на използваната методология и приноси, а уводната част завършва с кратко обобщение на използваните историографски материали.

При разработката на изложението е избран тематичният подход. Главите са разделени не по строго хронологически принцип, а по теми. В първата се разглеждат обективните фактори, довели до възникването и развитието на антивоенните движения в Русия в годините на Първата световна война. Втората разглежда въпроса за поведението на левите политически партии и организации в страната в дадения период. А третата глава изследва спонтанно възникналите антивоенни движения.

Заключението обобщава основните изводи, направени по време на проучването. Отбелязани са най-характерните елементи на изследването за връзката между политиката на управляващите, развитието на антивоенните движения и края на династията на Романови в Русия.

За целите на изследването е използван методът на историческия анализ. Извършено е разглеждане на мемоарната литература. В допълнение, с цел задълбочаване на работата, на базата на наличната документална основа, спомените на съвременници и участници в изследваните събития и използваните исторически изследвания е приложен и метода на сравнителния анализ.

Преди да преминем към хронологическия обхват на настоящия текст е важно да отбележим, че по време на изследвания период в Руската империя официално се ползва Юлианският календар, който се различава от въведения през 1918 г. и използван до днес Григориански календар с 13 дни. С цел запазване на оригиналността на цитатите, навлизане в епохата и използване на езика на съвременниците на изследваните събития, в дисертацията посочените дати са спрямо Юлианския календар.

Хронологическият обхват на дисертационния труд обхваща периода от избухването на Първата световна война и включването на Русия в нея през юли 1914 г. до Февруарската революция през 1917 г., когато империята приключва със своето съществуване. След края на династията на Романови ситуацията в държавата коренно се променя, но темата за войната и участието на Русия в нея продължава да бъде актуална и би могла да бъде тема на отделно историческо изследване.

6. Извори и документални източници

За целите на написването на дисертационния труд бе планира специализация, на територията на Руската федерация, която да даде възможност да бъдат използвани архивните материали и литература, намиращи се там. Действие, което щеше да позволи още по-детайлно разглеждане на темата и цитиране на допълнителни източници, които да допълнят картината на антивоенните движения в Русия в годините на Първата световна война. Общуването и обмяната на опит и знания с преподавателския състав в Московския държавен университет, в който бе планирана специализацията, несъмнено щяха да добавят своя безценен принос в изработването на дисертацията.

За съжаление, по време на работата по настоящото изследване се случиха извънредни събития, които възпрепятстваха стигането до Руската федерация и осъществяването на специализацията. В началото на 2020 г. се разрази световна здравна пандемия, която затрудни пътуването между държавите. Достъпът до много институции, включително архиви и библиотеки, стана по-сложен. Осъществяването специализацията беше отложено за след края на пандемията, когато условията за международни пътувания и научна работа в съответните учреждения в Русия станат по-добри.

В момента, в който изглеждаше, че поредната Ковид вълна е към своя край и обстоятелствата за осъществяване на дисертацията се подобряват, през февруари 2022 г. с нова сила се разгоря конфликтът в Украйна. Последва изостряне на геополитическата ситуация и влошаване на дипломатическите отношения между България и Русия. Последваха редица моменти на напрежение, сред които прекъсването на газоподаването към нашата държава от страна на Руската федерация и експулсирането на 70 руски дипломати от българската територия. Това почти доведе до прекъсване на дипломатическите отношения между двете държави.

Посочените обстоятелства възпрепятстваха осъществяването на специализацията в Русия, което не позволи използването на голямо количество архивни

материали и литература, които се намират на територията на тази страна. Това наложи използването на архиви и литература, които са достъпни на територията на България или чрез интернет.

По време на работата по дисертационния труд беше извършено изследване на сведенията на дипломатите на Царство България, свързани със събитията в Руската империя. Важно уточнение е, че по време на Първата световна война България се намира във война с Руската империя. Поради това сведенията се получават от българските дипломати, които се намират в трети държави, като Швеция, Холандия и съюзните на България страни Германия и Австро-Унгария. Пратениците на София получават информация чрез официалната преса, чрез свои контакти или чрез министерствата на външните работи на съответната страна, в която се намират. Може да се предположи, че особено в Лондон и Виена, българските дипломати получават информация, която по-скоро съвпада с интересите на Германия и Австро-Унгария. Това трябва да се има предвид и що се отнася до оценките за вътрешнополитическия живот на дипломатическите агенти, що се отнася до вътрешнополитическия живот в Русия, като то обикновено е представяно като апокалиптично и предреволюционно. От друга страна, последвалите събития показват, че подобна картина, макар и вероятно преувеличена, не е далеч от реалността. Нещо повече, българските дипломати, намиращи се във вражески на Руската империя страни и имащи контакт с техните служби и външни министерства, често имат достъп до информация, до която не всички в държавата на цар Николай II имат достъп.

За изготвянето на дисертационния труд са използвани и редица документи, публикувани в различни исторически периоди в тематични сборници. Те дават сведения за дейността на различните леви организации в Русия, като меншевиките⁶, анархистите⁷, народниците⁸ и есерите⁹, представляват сборници с програмите на различните партии¹⁰ или дават хроника на развитието на стачното движение в страната¹¹. Сборниците с публикувани архивни материали дават представа за най-характерните моменти от определени исторически събития или от развитието на определени политически

⁶ Меншевики. Документы и материалы. 1903-1917 гг. Москва, 1996.

⁷ Анархисты. Документы и материалы. 1883-1916. Том 1. Москва, 1998.

⁸ Революционное народничество 70-х годов XIX века: сборник документов и материалов в двух томах. Т. 1. Москва, 1964.

⁹ Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Том 1. 1900-1907 гг., 1996.

¹⁰ Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. Москва, РОССПЭН, 1995.

¹¹ Стачное движение в России в годы Первой мировой войны. Июль 1914 – февраль 1917. Хроника. Москва, 2019.

организации. Този тип издания дават възможност до известна степен да бъде компенсирана липсата на достъп до оригинални архиви, намиращи се на територията на Русия. Съдържанието и оформлението на подобни сборници обаче до голяма степен зависи от нагласата на съставителите и до спецификите на общественно-политическите условия, при които са издавани. Факт, който е надлежно е взет предвид при използването на тези издания. За написването на дисертацията са използвани и различни публикувани материали, достъпни в интернет или поместени в исторически изследвания.

Сериозен изворов материал за изработването на това изследване представляват различни спомени, мемоари и дневници на съвременници на наблюдаваните събития, както и на преки участници в тях. Самият руски цар Николай II всеки ден оставя кратко описание на изминалия ден в своя дневник¹². За съжаление обаче, написаното в него оставя твърде малко информация за актуалните политически събития, за сметка на редовно описваните царски разходки и закуски. Събитие с огромен мащаб, каквото е неговото отричане от престола, е отбелязано само с един кратък абзац¹³. На базата на написаното в неговия дневник, царят често е обвиняван, че не се интересува от държавните дела. В полза на акуратността на изследването е важно да бъде отбелязано, че е възможно подобно поведение да се дължи на специфична мода за водене на дневник сред европейските монарси по това време.

Повече сведения за живота в царския двор са оставени от възпитателя на царския престолонаследник Пиер Жильяр¹⁴. Неговите спомени оставят информация за характерните особености сред висшите кръгове в Руската империя, включително за някои деструктивни тенденции, като склонността към мистицизъм и търсене на упование в нерационални сили.

Използвани са и оставените спомени от личности като военният министър през 1909-1915 г. Владимир Сухомлинов¹⁵, руския военен и политически деец Антон Деникин¹⁶, различни политически дейци, като Павел Милюков¹⁷, Зинаида Гипиус¹⁸ и Александър Потресов¹⁹ и революционни лидери, като Троцки²⁰, Кропоткин²¹ и Ленин²² -

¹² Романов, Н. Дневник Николая II (1913-1918). Издателство Захаров, Москва, 2007.

¹³ Пак там. С. 236.

¹⁴ Жильяр, П. Император Николай и его семья. Книгоиздателство „Русь“, Вена, 1921.

¹⁵ Сухомлинов, В. А. Воспоминания. Берлин, 1924.

¹⁶ Деникин, А. И. Путь русского офицера. Вече, Москва, 2012.

¹⁷ Милюков, П. Н. История второй русской революции. Москва, 2001.

¹⁸ Гипиус, З. Петербургски дневници – 1914-1919. София, 2017.

¹⁹ Потресов, А. Н. Война и вопросы международного демократического сознания. Петроград, 1916.

²⁰ Троцкий, Л. Д. Европа в войне – 1914-1918 гг. Москва, 2018.

²¹ Кропоткин, П. Записки на революционера. Издателство Захари Стоянов, София, 2002.

²² Ленин, В. И. Съчинения. Т. 21. София, 1953.

активни участници в изследваните събития. В своите анализи и спомени те изхождат от различни идеологически позиции и съответно имат различни оценки за развилите се процеси. За изясняване на историческите събития, случили се в Руската империя в Първата световна война и антивоенните движения, които тя предизвиква, несъмнено е необходимо да се направи задълбочена съпоставката на различни мнения на участниците в тази епоха. При отчитане на техните оценки, би следвало да се има предвид както мястото на отделната личност по оста власт-опозиция в конкретния исторически момент, така и позиционирането ѝ по отношение на избухналия световен конфликт и участието на Русия в него. Например привържениците на войната до победен край са склонни да представят военното начинание като общонародно дело, зад което застават всички достойни чедра на отечеството. Противниците на участието на Руската империя в световния конфликт обикновено го представят като натрапен на народа и носещ само разрушения и страдание.

За изработването на дисертационния труд е използвано и голямо количество военна мемоарна литература, като спомените на ген. Алексей Брусилов²³, ген. Александър Лукомски²⁴, ген. Андрей Сенсарев²⁵, полковник Болеслав Веверн²⁶ и др. Тя дава представа за положението на фронта и настроенията сред войниците. Тук отново трябва да се имат предвид позициите на конкретния автор и то не само в изследвания период, но и в последвалата Гражданска война в Русия (1917-1922 г.). Например, ген. Лукомски по-късно се включва в Бялото движение и склонен да описва противниците на войната като предатели и страхливци, докато ген. Брусилов постъпва в Червената армия и пише за трудностите, които имат обикновените войници в царските войски през 1914-1917 г. и за сериозното изоставане на Русия във военно отношение спрямо своите противници.

След мемоарите би следвало да се споменат и тези на британския военен аташе Алфред Нокс²⁷ и неговия сънародник дипломата Брус Локхарт²⁸. Те дават своеобразен „външен“ поглед върху положението в Руската империя и армия в годините на Първата световна война. Въпреки, че на двамата британци в никакъв случай не може да бъде приписана симпатия към революционните елементи в Русия, те оставят сведения за

²³ Брусилов, А. Мои воспоминания. Издательство „Вече“, Москва 2014.

²⁴ Лукомский, А. С. Воспоминания генерала А. С. Лукомского: Период Европейской войны. Начало разрухи в России. Борба с Болшевицами. Т. 1 Берлин, 1922.

²⁵ Сенсарев, А. Е. Дневник: 1916-1917. Кучково поле, Москва, 2014.

²⁶ Веверн, Б. В. 6-я батарея. 1914-1917 г. Повесть о времени великого служения Родеине. Москва, 1938.

²⁷ Кнох, А. With the Russian army, 1914-1917. Vol I. London, 1921.

²⁸ Lockhart, B. H. Memoirs of a British Agent. The Shenval Press, 1932.

недостатъците в обществения и военния живот на страната, които допринасят за развитието на антивоенните настроения.

За изготвянето на дисертационния труд са използвани и различни исторически изследвания. Сред тях са мащабните трудове, посветени на Първата световна война, като тези на Дейвид Стивънсън²⁹ и Барбара Тъкман³⁰, които изследват в дълбочина причините за избухването на големия въоръжен конфликт през лятото на 1914 г. и динамиката на неговото развитие в следващите години. Във връзка с годишнините от започването и от приключването на Първата световна война през 2014 и 2018 г. са издадени множество изследвания и сборници от научни конференции, които също съдържат ценна информация, свързана с изследваната тема.

Използвани са и редица исторически трудове, свързани с историята на Русия, като тези на Николай Цимбаев³¹, Никола Верт³², Олег Айрапетов³³ и Николай Рязановски³⁴. Те дават възможност да се навлезе по-пълно в историческата епоха и да се изследват процесите в развитие. Използвани са и общи исторически изследвания, посветени на историята на руските революции³⁵, пацифизъм³⁶ и политически партии³⁷. Отново във връзка с годишнини, този път от събитията в Русия през октомври и февруари 1917 г., през 2017 г. е издадена голямо количество литература, свързана с руската история, Първата световна война, падането на монархията и идването на болшевиките на власт. Обстоятелството, че дисертационният труд е написан след тези годишнини възможността от изследване на публикуваните във връзка с тях материали, е негово безспорно достойнство.

За изследването на спецификите на историческото време са използвани и различни биографии на важни личности от изследвания период, като цар Николай II³⁸, Георги Плеханов³⁹, Владимир Ленин⁴⁰ и др. Различните автори на тези книги често

²⁹ Стивънсън, Д. 1914-1918 Историята Първата световна война. София, 2008

³⁰ Тъкман, Б. Оръдия през август. Изток-Запад, София, 2019.

³¹ Цимбаев, Н. История на Русия XIX – началото на XX век. Парадигма, София, 2007.

³² Верт, Н. История на Съветския съюз. Кама, София, 2000.

³³ Айрапетов, О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914-1917). 1914 год. Начало. Кучково поле, Москва, 2014.

³⁴ Рязановски, Н. История на Русия. Кама, София, 2008.

³⁵ Суейн, Дж. Кратка история на руската революция. София, 2017.

³⁶ Павлова, Т. А. Долгий путь российского пацифизма. РАН, ИВИ, Москва, 1997.

³⁷ Политические партии и общество в России 1914-1917 гг. Москва, 2000.

³⁸ Фирсов, С. Николай II. Пленник самодержавия. Молодая гвардия, Москва, 2017.

³⁹ Орлов, Б. Георгий Плеханов и Февральская революция 1917 года. Москва, 2007.

⁴⁰ Логинов, В. В. И. Ленин. Полная биография. Москва, 2019.

симпатизират на личностите за които пишат, което би следвало да се отчита при използването на тези трудове.

За изследване на причините за възникването и развитието на антивоенните движения в Руската империя в годините на Първата световна война в дисертационния труд голямо внимание се обръща на военния живот на страната. За придобиване на представа за състоянието на руската армия са цитирани множество изследвания, посветени на този въпрос⁴¹.

Що се отнася до трудовете, посветени на историята на различните революционни движения, трябва да се посочи, че те имат различни специфики, в зависимост от това кога и в какви исторически условия са публикувани. В съветския период прави впечатление, че акцентът пада върху дейността на партията на болшевиките⁴², с цел да се подчертае тяхната роля в политическия живот на Русия в изследвания период⁴³. За сметка на това след 1991 г. има повече изследвания, посветени на активността на другите леви партии⁴⁴, техните ръководители⁴⁵, както и на консервативните монархически кръгове⁴⁶.

II. Основно съдържание на дисертационния труд

Дисертационният труд изследва развитието на антивоенните движения в Руската империя в годините на Първата световна война. Различните структурни елементи от разглеждат различни въпроси и имат свои характерни особености.

1. Увод

Уводът на дисертационния труд съдържа изясняване на актуалността на темата за антивоенните движения в Руската империя в годините на Първата световна война. Очертава се хронологическата рамка на изследването. Правят се методологични

⁴¹ Ланник, Л. В. Русский фронт 1914-1917 годы. Наука, Санкт-Петербург, 2018.

⁴² Соболева, П. И. Борьба большевиков против меньшевиков и эсеров за ленинскую политику мира. Издательство Московского университета, Москва, 1965.

⁴³ Бескровный, Л. Г., Гапоненко, Л. Д., Тютюкин, С. В. Борьба большевиков за армию в трех революциях. Издательство политической литературы, Москва, 1969.

⁴⁴ Галили, З. Лидеры меньшевиков в Русской революции. Москва, 1993.

⁴⁵ Волкогонов, Д. Троцки – демонът жертва. Прозорец, 2008.

⁴⁶ Хереш, Е. Николай II – животът и смъртта на последния руски цар. Издателство Св. Георги Победоносец, София, 1995.

уточнения и се формулират предмета, целите и задачите на дисертацията. Обобщени са използваните източници.

2. Първа глава: Управляващите като фактор за възникването на антивоенни настроения

Първата глава на дисертационния труд цели изясняването на обективните обстоятелства, които допринасят за възникването и развитието на антивоенните движения. В тази част на дисертацията са изследвани слабостите, които съществуват в Руската империя в посочения период, що се отнася до работата в областта на идеологията, политическото устройство на страната, поведението на ключови държавни фигури, икономическия живот и състояние на въоръжените сили.

Първата подглава разглежда идеологическата обосновка за участието на Руската империя в Първата световна война. Текстът разкрива как война засилва редица проблеми в Русия и повишава вътрешното напрежение, свързано с националния проблем. Поляци, евреи и руски немци са подложени на системна дискриминация, стигаща до открити погроми с жертви и материални разрушения. Царският режим си създава допълнителни врагове във време, в което има достатъчно такива и не успява да се справи с националния въпрос в годините на войната, което идва след десетилетия опити за русифициране и налагане на православието на различни жители на империята. Това допринася за ново вътрешно напрежение. Опитите да се обещае автономия на Полша в рамките на Руската империя не спечелват благоразположението на полското население спрямо царизма. Много поляци се опитват да използват международните противоречия за възстановяване на самостоятелна полска държава. Евреите и преди войната са подложени на редица ограничения, свързани с „линията на уседналост“ и липсата на равен достъп до редица обществени услуги. След лятото на 1914 г., в новата атмосфера на предразсъдъци и подозрение към всички, срещу тях се излива нова вълна на агресия, преследване и погроми. Същото сполетява и руснаците, имащи нещастieto да носят немски фамилии, въпреки че повечето от тях са изцяло лоялни към властта и няма реални доказателства, които ги уличават в сътрудничество с врага. Със своите действия властта по-скоро допринася опитите на агентурите на Германия и Австро-Унгария да имат по-голям успех в намирането на агенти и съюзници на руска територия. Това е важен способ от воденето на съвременна война в началото на ХХ век.

Втората подглава обръща внимание на разложението на самодържавието като фактор за влошаващото се състояние на монархията. Личността на царя има огромно политическо и символно значение за Руската империя. Неговото поведение в изследвания период обаче не допринася за единството на страната. В очите на много свои съвременници той е нерешителен, невеж и лесен за манипулация. Това са качества, противоположни на тези, които руското население е свикнало да асоциира с фигурата на руския цар или поне с тази на успешен такъв. Още в годините преди войната, в управлението на Николай II има редица кризисни моменти, които не могат да бъдат отбелязани и които допринасят за неговата непопулярност сред народа. Това са Ходинската трагедия по време на церемонията по коронацията, Руско-японската война и позорната загуба в нея, „Кървавата неделя“ от 9 януари 1905 г., Първата руска революция и октомврийската стачка през 1905 г., Ленските събития от 1912 г. и разстрелът на работническата демонстрация, съпротивата срещу всички промени в демократична посока и т.н. Въпреки, че Николай II трудно би могъл да бъде обвиняван лично за всички тези събития, той определено има роля в тях, а поради спецификата на политическата система в Русия, обществото неизбежно свързва тези сътресения с фигурата на монарха. На популярност сред мнозинството от хората в страната не се радва и императрицата, която активно се опитва да се намесва в политическия живот на страната, нещо, което по принцип не е традиционно за съпругата на царя в Руската империя. Всичко това оказва своето влияние когато Николай II се обръща към народа с призив за защита на родината. Поемането на поста върховен главнокомандващ, мислейки че по този начин ще допринесе за провоенните настроения в страната, е последната голяма грешка в управлението му. Всъщност резултатът е точно обратен и допълнително обвързва пораженията на фронта и трудностите от войната с личността му. Така антивоенните настроения неизменно се превръщат и в антимонархически и антисистемни.

За това допринася и близостта на царското семейство с различни съмнителни мистици, гадатели, лечители и магьосници. Царската двойка е склонна към мистицизъм и от самото начало на своето управление търси контакт с подобни хора. Трагичните събития в страната, започнали още с коронацията на Николай, капсулират царското семейство, изолират го от общество и задълбочават склонността към спиритуализъм и нестандартни духовни практики. За това допринася и болестта на престолонаследника Алексей и необходимостта от облекчаване на неговите страдания. Създава се усещането, че страната не се управлява от рационални хора. Оставени са дори сведения за опити за призоваване на духа на мъртвия цар Александър III, който да посъветва Николай как да

постъпи по време на кризата през 1905 г. След като различни странни субекти преминават през царския двор, търсенето на придворен мистик и лечител е завършено с появата на сибирския монах Григорий Распутин. Близостта на царското семейство с него се оказва токсична за авторитета на фигурата на монарха, води до отдалечаване дори на десните и консервативните кръгове от представителите на Романови. Мнозина са убедени, че Распутин е главната политическа фигура в страната и назначава и уволнява министри. Това особено се засилва след заминаването на царя за фронта през 1915 г. Заради това си поведение Николай изпада в политическа изолация.

Третата подглава разглежда проблемите в армията и отражението им върху антивоенните настроения. Като важен фактор за развитието на антивоенното движение се обособяват трудностите в техническо отношение, които изпитва руската армия в годините на Първата световна война. Още при първите бойни действия очевидно става изоставането на Русия в много отношения спрямо своите противници. Германската армия започва да изглежда непобедима в очите на руските войници, което е пряко свързано с падането на морала и желанието за победа. Оказва се, че на фронта липсват достатъчно количество оръжия, снаряди и артилерия. Самолети почти липсват. Полевата медицинска помощ, с която Русия разполага, се оказва неадекватна спрямо потребностите на модерната война. Към всичко това се добавя и систематичният тормоз на офицерството спрямо обикновените войници. То често стига до безсмислено и неоправдано насилие, унижения и сурови наказания. Съществуват и доста съмнения за качеството на командния състав на руската армия. Много от изпратените на фронта селяни имат усещането, че техният живот не е ценен от своите командири. Мобилизираните войници, изпратени да защитават отечеството, наблюдават тези процеси и постепенно губят мотивация за продължаването на военния конфликт. Несправедливостите в армията, лошата организация на военните действия и доставките на снаряжение и продоволствие са фактори, допринасящи за падането на бойния морал и за нарастване на желанието за прекратяване на войната по възможно най-бързия начин.

Слабостите, съществуващи в организацията на живота и армията на Руската империя, водят до там, че много жители на страната губят мотивация от нейното защитаване. Със своите действия и поведение управляващите не успяват да постигнат общонародно единство пред лицето на външния враг, а допринасят за развитието на разложителните тенденции, съществуващи в държавата. Вместо да се превърне в обединяващ фактор, Първата световна война катализира проблемите в империята, изостря ги и довежда до край на управлението на династията на Романови. Един от

основните поводи, дали началото на Февруарската революция през 1917 г., е именно желанието за мир на голяма част от населението на страната.

3. Втора глава: Руската радикална опозиция – между подкрепата за отечеството и интернационализма

Разделена на две подглави **Руският пацифизъм в Голямата война и Радикалната левица в Русия между „оборонството“ и интернационализма** тази част от текста разглежда въпроса за поведението и отношението на левите партии и организации в Руската империя спрямо избухналата световна война. Това включва представителите на религиозните малцинства, обявяващи против убийствата при всички положения, и на социалистическите и анархистки движения. По този показател те се разделят на две основни групи след започването на Първата световна война – привърженици на отбраната на отечеството, въпреки своята опозиционна и дори антисистемна насоченост (т. нар. „оборонци“) и отхвърлящи сътрудничеството с властта дори пред опасността в лицето на външна враждебна сила (т.нар. интернационалисти).

Понякога позиционирането в един от тези два основни лагера е изненадващо с оглед на декларираните позиции в предвоенния период. Някои от многобройните религиозни секти, които са традиционно пацифистки (дори радикално пацифистки) заемат компромисна позиция по този въпрос или дори застават в подкрепа на царското правителство и неговите усилия във връзка с войната. Други са силно отслабени от репресиите и практически не успяват да изиграят съществена роля в развитието се събития. В това отношение се откроява групата на толстоистите, които въпреки сериозния отпор от страна на властта, продължават да издават възвания против участието на страната в братоубийствената касапница.

Руският пацифизъм, основаващ се на западните либерални ценности, също преживява тежки моменти в годините на Първата световна война. Някои от неговите видни представители стават сред най-ярките привърженици на продължаването на войната до победен край. По този начин той оставя цялата политическа нисша за мир в ръцете на революционните социалисти.

Сред тях палитрата от мнения, позиции и интерпретации на случващите се събития е още по-пъстра. В повечето случаи това се оказва по-скоро слабост, отколкото предимство. Войната създава (или допринася за развитието на) такива кризисни състояния при есерите и меншевиките, че енергията, изразходвана във

вътрешнопартийните конфликти между различните нюанси на „оборонци“ и интернационалисти на практика парализира цялата им политическа дейност.

Подобна е и участта на руските анархисти, които така и не успяват да създадат единна политическа организация. Дори сред тези на пръв поглед най-радикални представители на руската левица се срещат ярки фигури, които пропагандират отлагането на конфликтите с властта за след победата във войната.

Има ярки примери, като тези с есера Александър Керенски, социалдемократа Георги Плеханов и анархиста Пьотр Кропоткин. Носещи авторитета на опозиционни, дори революционни, лидери, те се солидаризират с царското правителство за участието в световен въоръжен конфликт, чиито грабителски цели изглеждат очевидни за доста техни политически другари. Тяхната позиция се превръща в аргумент в полза на „оборонците“ против интернационалистите вътре в самите организации съответно на есерите, социалдемократите и анархистите. Това затруднява консолидацията на антивоенните представители на тези течения.

Въпреки това обаче, такива се появяват. Пропорцията им спрямо подкрепящите войната в различните организации е различна, но общото е, че с течение на времето само расте.

По-различно в това отношение стои партията на болшевиките. От самото начало на световния конфликт те заемат категорична позиция против участието на Русия в него. Обявяват войната за грабителска и империалистическа и призовават за нейното прекратяване по най-бърз възможен начин. През лятото на 1914 г., когато в страната има силен патриотичен подем и ентузиазъм, подобна формулировка е непопулярна, а репресивните власти концентрират своето внимание именно върху болшевиките. Тяхната фракция в думата е арестувана и заточена в Сибир. С течение на времето антивоенните настроения сред хората в Русия набират сила, а категоричната позиция на болшевиките в началото на конфликта, която тогава им носи силни дефицити, сега им спечелва многобройни привърженици.

Това намира своя израз в Работническите групи към Военнопромишлените комитети, създадени от представителите на едрия капитал с цел подпомагане на военните усилия. Тези групи се превръщат в поредното поле за идеологическо съревнование между левите партии по въпроса за отношението към войната. Болшевиките призовават за бойкот от страна на работниците във връзка с тези нови структури и този призив среща съчувствие.

В подобна арена за съревнования на възгледите на различните руски социалистически партии се превръщат и международните събития, посветени на търсенето на пътища за сключване на мир. Повечето европейски партии от левия спектър, които участват на тези форуми по начало се придържат към позиции, по-близки до тези на умерените интернационалисти от есерите и меншевиките. С течение на времето обаче болшевишките радикални лозунги спечелват нови симпатии и на международно ниво.

Като цяло руската радикална левица посреща избухването на голямата война в Европа разностранно. Световният конфликт води до преразпределение на силите в политическия живот на Русия. Във връзка с отношението си към войната някои партии губят популярност и се разпадат, за сметка на други, които успяват да консолидират недоволството от ужасите на масовото изстребление и да го използват в своя полза.

4. Трета глава: Спонтанна съпротива против войната

Третата глава на дисертационния труд заглежда развитието на спонтанно възникналите антивоенни движения. Те имат различни проявления и са неразривно свързани ролята на управляващите и влиянието на левите организации, които са изследвани в първите две глави.

Първата подглава представя завършена картина на еволюцията на обществените мнения във връзка с войната. Проследена е прогресията от патриотичния подем в началото на кампанията до ясно оформилите се антивоенни настроения в течение на конфликта. Голяма част от изследваната литература по темата свидетелства за това, че сериозна част от населението на Руската империя не припознава каузата на Първата световна война и победата в нея като своя. Сред основните причини за това е подценяваният с десетилетия образователен проблем в Русия. Много войници не могат да дадат ясен и структуриран отговор на въпроси за причините и смисъла на случващата се с тяхно участие война.

В определени части на страната новината за включването на Русия в световния въоръжен конфликт не се приема с ентузиазъм, въпреки патриотичните демонстрации в големите градове. Още по време на първата мобилизация в някои провинциални райони се стига до открити бунтове и прояви на недоволство. Властта се опитва да противодейства основно чрез засилване на репресиите. Това обаче не успокоява нещата. Суровите мерки и тежките наказания не разрешават структурните проблеми в държавата.

Втората подглава разглежда появата в армията на различни форми на спонтанна съпротива против войната. Най-масовата от тях е дезертърството в различните му форми, когато войниците самоволно напускат своите позиции и се отправят към дома, предават се без бой на противника или се самонараняват с цел да избегнат военна служба. В подобен род мероприятия участват над един милион (според други данни почти два) войници от руската армия, най-много от всички воюващи държави. Това говори, че войната в Русия е особено непопулярна.

Пораженията на фронта оказват своето влияние върху мотивацията на войниците да се бият и тяхното желание да се продължава войната. След голямото отстъпление на руската армия през лятото 1915 г. зачестяват случаите на открити бунтове в руската армия. Военните власти не успяват да се справят с тях, въпреки заплахите от сериозни наказания за участвалите в метежите. Регистрирани са случаи, когато войниците отказват да отидат в нападение или пък да сдадат без бой дадена позиция, за което сякаш няма нужните аргументи. На места дори са извършени нападения срещу някои представители на офицерството, което само генерира омраза в очите на редовите служещи.

Най-трогателната форма на антивоенна съпротива по време на Първата световна война е т.нар. побратимяване на фронта. Руските войници сключват неформални примирия с воюващите от отсрещната страна за по няколко дни. В това време те се срещат с представители на противниковата страна в ничията земя между фронтите, където служещите в двете воюващи армии демонстрират всичко друго, но не и омраза помежду си и желание да се избиват взаимно. Това затвърждава представата, че войната е насила натрапена на народите и те са изпратени да воюват основно по силата на принудата. С особена сила това важи за Русия. Побратимяващите се войници от воюващите помежду си армии често установяват, че говорят на сходен (често буквално един и същ) език, празнуват еднакви празници и имат сходни традиции. Това подкопава националистическата пропаганда, която рисува враговете във войната като кръвожадни варвари, които искат да поробят родината. Нищо не способства за развитието на антивоенните настроения, както личният опит на войниците.

Третата подглава е посветена на сформиралата се съпротива в тила на руската армия. Пренастройването на икономиката на военен режим и мобилизацията на милиони работещи мъже създава сериозна криза в страната. Стопанският живот в страната ляга върху жените и възрастните хора. Основни стоки не достигат, инфлацията изяжда

доходите на трудещите се. Жените, останали в тила, се редят на дълги опашки за хляб, което допълнително изнервя ситуацията.

Новината за избухването на Първата световна война за момент забавя хода на стачното движение в Руската империя в средата на 1914 г. Създава се усещане за постигнато национално единство пред външната заплаха. Това се оказва твърде краткотрайно впечатление. Икономическите затруднения, случили се във връзка с войната дават своето отражение. През 1915 и 1916 г. се развива още по-масова стачна вълна. В работническите протестни демонстрации вече участват милиони трудещи се, сумарно за цялата година. В селата все по-често избухват бунтове. В комбинация с бунтовете на фронта, това допринася за цялостното кризисно положение в страната. В определени ситуации властта решава да изпрати армията, за да потуши работническите вълнения. Така се стига до случаи на побратимяване между работници и войници. Властта губи почва под краката си.

Обществено-политико-икономическата криза, предизвикана от войната, намира своя закономерен завършек. В Петербург избухва народна революция, която поставя като основни искания осигуряването на хляб за населението и сключването на мир. Династията е свалена и Руската империя престава да съществува. Историята на страната навлиза в качествено нов етап, с нови закономерности, движещи сили и политически фигури. Войната обаче не приключва с края на епохата на Романови. Затова въпросът за това как и кога трябва да бъде сключен мирът продължава да бъде основният въпрос в политическия живот на Русия и в междуреволюционния период.

5. Заключение

Заключението на дисертационния труд потвърждава основните изводи, направени в изложението, за това, че антивоенните движения в Руската империя в годините на Първата световна война са породени от редица обективни и субективни фактори и имат разнообразни проявления. За целите на изследването те са разграничени на спонтанни и неорганизирани или политически обосновани и идеологически подплатени. Въпреки това условно разделение те са взаимосвързани и си влияят взаимно. Антивоенните движения имат основно значение за разпадането на монархията и края на династията на Романови. Социалните и икономически трудности, породени вследствие на влизането на страната в световния конфликт допълнително допринасят за края на империята.

За това допринасят и неуспехите в икономическата сфера на царската власт, които засилват антивоенните движения и довеждат до избухването на Февруарската революция. Въпреки това въпросът за войната и участието на Русия в нея не е разрешен в полза на искащите незабавен мир. През следващите месеци тези настроения придобиват още по-голямо значение и в крайна сметка стават един от основните лозунги на болшевиките, с който те стигат до властта.

III. Приноси на дисертационния труд

Дисертационният труд представлява принос за българската историческа наука. Въпросът за антивоенните движения и Руската империя в годините на Първата световна война е разгледан в максимална пълнота, с оглед на достъпните източници. За пръв път в българската историография се провежда изследване на посочената тема. До този момент в литературата не е разглеждан въпросът за организираните и идеологически обосновани антивоенни движения, от една страна, и за спонтанно възникналите такива, от друга. Темата за ролята на управляващите за развитието на антивоенните движения, включително що се отнася до идеологическия живот в страната, близостта на ключови държавни фигури с мистици със съмнителна репутация, несправянето с националния въпрос и състоянието на армията, е разгледана в подробности.

За пръв път в българската историография се прави подробен анализ на реакциите и поведението на основните леви организации в Руската империя що се отнася до избухването на Първата световна война. Темата за тези политически движения е слабо изследвана в България. Публикуваната литература е малко, а информация се среща единствено в общи издания, посветени на историята на Русия или на Първата световна война. За целите на дисертационния труд е изследвана достъпната литература на английски и руски езици, посветена на тези организации.

Въпросът за антивоенните движения в Руската империя в годините на Първата световна война не е разглеждан в цялост по този начин нито в Руската, нито в Западната литература. Съществуват различни изследвания, посветени на отделни личности, организации или определени тенденции в Русия в посочения период. Дисертационният труд за пръв път изследва въпроса за антивоенното движение в Руската империя с подобни структурни елементи. Това е безспорен принос за историческата наука в България.

За изработването на дисертационния труд са включени в обращение и за пръв път се публикуват архивни материали от Централния държавен архив на Република България (ЦДА), свързани с темата. Поради невъзможността да се осъществи специализация в Русия и да се използват архивите там, изследователската дейност в ЦДА представлява основен архивен източник за написването на дисертационния труд. Изследвана е кореспонденцията на българските дипломатически агентства с властите в София и са включени сведенията на българските дипломати за положението в Руската империя. Използвани са и различни архивни материали, достъпни в интернет или публикувани в сборници и изследвания.

IV. Публикации по темата на дисертацията

1. "Първата световна война и общественото съзнание в Русия" - (от Конференцията „Войната за историята - 75 години от края на Втората световна война” – 2 декември 2020 г., СУ) - Под печат
2. "Проблемите в Руската имперска армия в годините на Първата световна война и изоставането ѝ спрямо нейните противници" (От конференция - Мартенски студентски четения – ВТУ – отменен поради коронавирус) - Под печат
3. „Първата световна война и ролята на царското семейство като фактори за рухването на Руската империя“ (От Конференцията „Войната за историята - 75 години от края на Втората световна война” – 2 декември 2020 г., СУ) – Под печат
4. „Мистицизъм, суеверия и пророци – упадъкът на елита на Руската империя по времето на Николай II“ - АНАМНЕЗА, Год. XV, 2020, кн. 3, с. 61-79, ISSN 1312-9295
5. „Офицерският корпус в армията на Руската империя в годините на Първата световна война“ - АНАМНЕЗА, Год. XVI, 2021, кн. 7, с. 1-12, ISSN 1312-9295.
6. „Антисемитизмът в Руската империя по време на управлението на Николай II“ (от Докторантските четения в СУ- 23 април 2022 г.) - под печат
7. „Военен ентузиазъм и апатия – настроенията в Руската империя в годините на Първата световна война“ (от конференцията „Кризите като катарзис“ в Регионалния исторически музей в Плевен – 16 октомври 2021 г.) - Сборник: "Кризите като катарзис - политически, социални, стопански и културни измерения на екстремните ситуации в историята", сборник с доклади от научна

конференция "Плевенски исторически четения" - първо издание, проведена на 15 - 16 октомври 2021 г. в гр. Плевен. ISBN 978-619-207-253-7, стр. 194 – 208.

8. „Партията на есерите и участието на Руската империя в Първата световна война“ (От "Есенни докторантски четения, 2021" в Исторически факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (24 ноември 2021 г.)- под печат
9. „Руските анархисти в годините на Първата световна война.“ (От XII Мартенски студентски четения (26 март 2022 г.) във ВТУ) – под печат

Публикации в международни издания:

10. „Защо воюваме? - Проблемът с разбирането на военните цели по време Първата световна война в Руската империя“ (от конференция - I Международная студенческая российско-болгарская конференция «История и конструирование современности: славянский контекст»“ Москва – София, 11-12 ноември 2021 г.) - под печат